

# מלחמת ששת הימים כפרשת מים במעמדה האזורי של ישראל ובאופי המאבק נגדה

דן שיפטן

## רקע

הדיון במעמדה האזורי של ישראל מתמקד בדרך כלל במוטיבציות של אויביה ובדרכים שישאל בחרה כדי להתמודד עמן. כאשר אלו נבדקות לעומק, נחשף השורש האסטרטגי של הדיון כולו – סוגיית ההרתעה. במציאות המזרח תיכונית היה תמיד נכון לקבוע כי קיומה, עתידה ורווחתה של ישראל תלויים בכושרה להרתיע את אויביה מניהול העימות אתה במאפיינים שאין היא מסוגלת לעמוד בהם לאורך זמן. כך היה בעבר, כך עומד הדבר בתוקפו בהווה, וסביר להניח כי כך יהיה בעתיד הנראה לעין.

אין ולא היה כל סיכוי לעקור את שורשי המוטיבציה של הגורמים הרדיקליים בזירה האזורית להילחם בישראל ולחתור לחורבנה. גורמים רדיקליים פחות, ואף מתונים יחסית, הצטרפו למהלכים אלימים ותרמו את משאביהם הכלכליים והפוליטיים למאמצים הללו. זאת, מכיוון שהמאבק בישראל העניק במשך שנים ארוכות הכשר לאומי למשטרים שהלגיטימציה שלהם הייתה מפוקפקת, בעוד שרתיעה ממאבק זה איימה לסמנם כנרפים ואף כבוגדים.

הדרך היחידה להתמודד עם הדינמיקה האלימה שהוכיחה את תוקפה בסביבה האזורית העוינת והסוערת היא להרתיע את האויב על ידי המחשת העלות הבלתי נסבלת של המאבק הפעיל בישראל. עלות זו צריכה להיחשב בלתי נסבלת גם לשיטתם של אותם גורמים המתהדרים בנכונות בלתי מסויגת להקרבה ולסבל. התפוגגותו המצטברת בחצי המאה האחרונה של הדפוס המסוכן ביותר לישראל – זה של גורמים רדיקליים היוזמים עימות אלים, בעוד אחרים מצטרפים אליו בעל כורחם – היא בעיקרה תוצר של הרתעה ישראלית. הפריצה התודעתית הדרמטית שאפשרה לתהליך זה לצאת לדרכו היא הטראומה של התבוסה הערבית המשפילה ב־1967. התהליך התעצם מאז וצבר מסה קריטית בצל הכישלון הערבי המתמשך

להתמודד עם תוצאותיה של מלחמת ששת הימים בדרך שאינה מתיישבת עם תביעותיה האסטרטגיות של ישראל.

סופו של המאבק אינו נראה לעין, מכיוון שעצם קיומו, וכן תוצאותיו, מעצבים בעיני הרדיקלים ובעיני חלק חשוב של "הרחוב הערבי" את זהותם של הערבים ואת כבודם העצמי. מאפייניו של מאבק זה אמנם השתנו באופן דרמטי, אך הוא מוסיף לאתגר את ישראל ולאיים עליה. ליבתו של השינוי אף היא בתחום ההרתעה, ותמציתו היא הוצאת המלחמה משדה הקרב והבאתה אל האוכלוסייה של שני הצדדים, באופן שנועד להקשות ואף למנוע מישראל להרתיע מפניו.

אף שהאיומים כיום הם אקוטיים פחות, הרי שהאמצעים להרתעה מפניהם מורכבים לאין שיעור וקולעים חברות פתוחות הנזקקות להם לדילמות ערכיות קשות. האתגר של ישראל הוא למצוא מענה מתפקד לדילמות הללו, בלא לוותר על המשך התהליך של העמקת ההכרה בקרב הזרם המרכזי של סביבתה האזורית כי ישראל עצמה ממשיכה להתחזק ולפרוח וכי עלות המאבק הנמשך נגדה היא בלתי נסבלת גם לנחששים ולנוקשים שבאויביה.

מן הראוי לבחון ביסודיות ובפירוט ארבע סוגיות: מאפייני העקרוניים של הרתעה בהקשר הישראלי, גם בתנאים שבהם מניעה של מלחמה אינה יעד ריאלי לאורך זמן; עיצוב ההרתעה בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה ומבחנה לקראת מלחמת ששת הימים; תרומתן הקריטית של מלחמת ששת הימים ותוצאותיה להרתעה הישראלית, כתהליך ששינה מן היסוד את מעמדה האזורי של ישראל; מאפייני החדשים של ההרתעה הישראלית, המעוצבים בעשורים האחרונים, בעקבות השינוי במאפייני העימות הישראלי-ערבי.

## הרתעה קונבנציונלית בעימות שאינו נגמר

מושג ההרתעה התפתח לאורך שנים בהקשר הגרעיני הגלובלי, שבו דובר על מציאות בינארית: מלחמה או הימנעות ממנה. בהקשר זה, פריצת מלחמה מעידה בהכרח על כישלון ההרתעה. אפליקציה מכנית של תפיסה כזו לעימות קונבנציונלי בכלל, ולעימות בעל מאפיינים תרבותיים בפרט, מוליכה בהכרח לדיון בלתי פורה. המקרה של ישראל ממחיש זאת באופן מובהק: מצד אחד, אין כל סיכוי להרתיע ערבים רדיקליים מעימותים אלימים באופן מוחלט; מצד שני, ללא הרתעה שאפתנית פחות ביעדיה, ישראל לא הייתה מתחזקת ומשגשגת בהתמדה, ולכן גם לא הייתה מתקיימת לאורך זמן בסביבה האזורית האלימה והעוינת שבה היא שוכנת. תושבי המזרח התיכון הביאו על עצמם כישלון היסטורי וחורבן לאומי, במידה רבה מכיוון שלא הצליחו להימנע מעימותים אלימים. יתר על כן, הם מתמידים בכך גם כאשר הם יודעים שעימותים אלה מביאים עליהם חורבן אישי ולאומי.

החברות השבטיות של האזור הביאו על עצמן בדורות האחרונים שוב ושוב מלחמות של הכול בכול, בליווי "יציבות" שנכפתה בידי דיקטטורים ברוטליים מסוגם של סדאם חוסיין, שושלת אסד ומועמר קדאפי, או נקנתה בשוחד של פטורידולרים. האליטות באותן חברות מודעות היטב לעובדה שמצב זה הביא לכך שהאזור העשיר במשאבים כלכליים ובמורשת תרבותית נכשל בהתמודדות עם אתגרי העולם המודרני. אמנם, יש באזורנו גם משטרים המנסים להתמודד עם תופעה זאת, והדוגמה הבולטת והמרשימה היא המשטר ההאשמי בירדן, אולם הדבר לא מנע את התפרצותן התדירה בעשורים האחרונים של מלחמות אזרחים: בעיראק, בסוריה, בלבנון, בירדן, בתימן, באלג'יריה, בסודאן ובלוב. תפוצתן ואכזריותן של מלחמות אלו רק הלכו וגברו מאז זכו מדינות ערב בעצמאותן.

כך נוהגים הערבים איש באחיו, בלא להירתע מן העלות המבהילה של חורבן אישי וקולקטיבי, ולמרות שמיליוני בניהם איבדו תקווה ורבים מהם אף מנסים לברוח מן האזור. אם כך נוהגים הערבים באחיהם, קל וחומר שקשה להרתיע מעימות עם מי שהם רואים כפולש זר, שהשפילם שוב ושוב בעצם הצלחתו לבנות מדינה מפותחת, חזקה ומשגשגת בלב הכישלון המונומנטלי של העולם הערבי. יחד עם זאת, הוכח במפגיע כי ניתן להרתיע מעימות בהקשר מסוים ולתקופה קצובה אפילו בעולם הערבי. כך היה במאבקים פנים ערביים (כפי שעשו, למשל, סדאם חוסיין מול הרוב השיעי, המלך חוסיין מול הפלסטינים ואסד מול הרוב הסוני), ובמונחים מוגבלים אלה הצליחה גם ישראל, שוב ושוב, להרתיע גורמים רדיקליים עוד לפני מלחמת ששת הימים וכן לאחריה.

היעד הצנוע לכאורה – הרתעה המוגבלת להקשר מסוים ולתקופה קצובה – הוא בעל משמעות קריטית, קיומית ממש, לישראל. טעם הקיום – *raison d'être* – של ישראל הוא תהליך מתמשך של בניין אומה וחברה שיקיים בית לאומי לעם היהודי בארצו ומדינה דמוקרטית, פתוחה ומשגשגת לכל אזרחיה. בלא האתוס הקונסטרוקטיבי הזה, לא יבחרו בניה של מדינת ישראל לחיות בה ולהגן עליה, ובהיעדרו לא יבואו אליה מבחירתם יהודים נוספים. זהו יעד קונסטרוקטיבי שלא ניתן לקיימו לאורך זמן בתנאים של מלחמה מתמדת בעצימות גבוהה. בעולם מושלם נדרש לשם כך שלום בלא איום של ממש. לאחרונה התברר שאפילו באירופה של המאה ה-21 אין שלום כזה. באזור המזרח התיכון אין זו אלא הזיה. בהיעדר שלום, זקוקה ישראל נואשות לצמצום היקפן של המלחמות ולמרווחים ביניהן.

מה שיוצר את ההבדל בין הבלתי נסבל לבין הרצוי – בין מלחמה מתמדת לבין צמצום העימותים ותקופות של רגיעה יחסית המאפשרים את קידום האתוס הקונסטרוקטיבי – הוא תקופה וחוסנה של ההרתעה. ישראל מסוגלת להבטיח שנים של הפוגה בין מלחמות וריסון מתמשך בעצימותן גם באמצעות הסדרים מדיניים

ונטילת סיכונים מחושבים. אך גם אלה האחרונים תלויים בסופו של דבר בחשש של שכניה הערבים מפני נחת זרועה ובמידת הערכתם את אמינותה ונחישותה.

## לקראת מלחמה

הגיון ההרתעה שהוצג כאן אפיין את החשיבה האסטרטגית של מדינת ישראל עוד מימיה הראשונים (ושורשיו עוד בתקופת היישוב). כבר במלחמת העצמאות עיצב בן-גוריון את סדר העדיפויות הלאומי על פי הצורך להבטיח לישראל רגיעה זמנית אחרי המלחמה, לצורך בניין אומה יהודית מתוך הקונגלומרט האנושי שהרכיב אותה בראשיתה. לשם כך כונן הסכם עם מלך ירדן עבדאללה, שהפקיד בידיו את יהודה ושומרון (לימים "הגדה המערבית"). לצורך זה התמקדה ישראל במלחמת העצמאות בריסוק כוחה של מצרים ובהוצאתה מהמלחמה בהסכם נפרד. מאותה סיבה משך בן-גוריון מצה"ל בתום הקרבות את מיטב משאביו הכספיים והאנושיים וייעד אותם לקליטת העלייה ולביסוס המערכת הממלכתית. הרגיעה בשש השנים הראשונות של עצמאות ישראל היא שאפשרה את כינון המסד הראשוני למדינה. באמצע העשור הראשון לקיום המדינה הוצב בפני ישראל איום אסטרטגי בעל ממדים קיומיים, כאשר מצרים התחמשה בקפיצת מדרגה אסטרטגית בכמויות גדולות של נשק סובייטי חדיש, בעוד שישראל הייתה מנועה מלרכוש במערב את הכלים (בעיקר מטוסים) שיאפשרו לה להתמודד עם ההתעצמות המצרית. במקביל התמסדו וגברו מאוד פעולות טרור של "פדאיון" בהכוונה מצרית מגבול רצועת עזה וירדן, שאיימו להפוך את החיים בסֶפֶר הישראלי לבלתי נסבלים. ישראל הסלימה את תגובותיה שוב ושוב, מתוך כוונה לאותת למצרים כי לא תסבול מציאות קבע של מלחמה "קטנה", בעוד מצרים אינה מוכנה למלחמה בהיקף מלא. כיוון שהאיתות לא הצליח למנוע את ההסלמה הנגדית של פעולות ה"פדאיון", שקלה ישראל לחדור למלחמה מלאה ביוזמתה. כאשר נקרתה לפניה ההזדמנות, עם הלאמת תעלת סואץ על ידי גמאל עבד אל-נאצר, היא יצאה למלחמת מנוע בתיאום עם בריטניה וצרפת. המלחמה אמנם נכשלה בהפלת משטרו של נאצר (בשל מעורבות אמריקאית קצרת רואי), אך ישראל השיגה באמצעותה יעד הרתעתי מן המעלה הראשונה. היכולות שהפגינה ישראל במלחמה – התגייסות לאומית לא פחות מאשר הישג צבאי – הוכיחה למנהיג מצרים כי הערבים רחוקים מלהיות מוכנים למלחמה ל"שחרור פלסטין".

את ההכרה הזו תרגם נאצר מיד להפסקה מוחלטת של התקפות ה"פדאיון" מגבולו ובהשלמה עם שיט ישראלי חופשי במצרי טיראן. כאשר גבר עליו לחצן של ההתרוסות הרדיקליות מצדה של סוריה בראשית שנות השישים של המאה העשרים, נאלץ נאצר לחשוף בפני דעת הקהל הערבית את שיקוליו האסטרטגיים. הוא הסביר שלא יעולל לצבאו הבלתי מוכן את שעולל המלך פארוק ב־1948 לנאצר עצמו

ולחבריו הקצינים, כאשר שלח אותם למלחמה שבה הובסו בבושת פנים. ישראל מצדה הבינה כי השקעת משאבים בחיזוק צה"ל היא המתכון למניעת מלחמה: כל עוד המנהיג הערבי היכול לחולל את המלחמה אינו מצליח לסגור את הפער הצבאי בין ארצו ובין ישראל, ניתן למנוע את המלחמה או לפחות לדחותה שוב ושוב. במשך שנים אחדות נוצרה בין ישראל למצרים חפיפת אינטרסים מוגבלת אך קריטית בחשיבותה. אף שנאצר רצה ליצור עדיפות צבאית, וישראל חתרה למנוע אותה, היו שניהם מעוניינים למנוע מלחמה באותו שלב. סוריה מצדה ניסתה לגרור את מצרים לעימות במגוון פרובוקציות שהלכו והסלימו – מדיניות (האשמת נאצר בגטישת פלסטין), אלימות (טרור והפגזות) והנדסיות (הטיית מקורות הירדן), אך ישראל הגיבה באופן מדוד, שנועד לאפשר למצרים לא להיגרר לפרובוקציות הסוריות. עם זאת, חומרתן, התמשכותן והסלמתן כרסמה במהלך השנים גם ברסון של ישראל, ובעיקר בכושר העמידה של נאצר בפני ההתרסות של יריביו הרדיקליים בעולם הערבי. כך אירע שבמאי 1967 יזם נאצר משבר שנועד להשיב לידי את חופש התמרון. במהלך המשבר, שהסעיר את העולם הערבי ואת המערכת הבין-לאומית, איבד נשיא מצרים את הבקרה על הפרובוקציות האסטרטגיות שלו עצמו נגד ישראל, והביא על הערבים, בטרם עת, אותה מלחמה שביקש וחתר למנוע. לכאורה, פריצתה של המלחמה מעידה על כישלון ההרתעה הישראלית. על פי התפיסה הפשטנית הזו, כל מלחמה שפורצת מעידה כי אסטרטגיית ההרתעה אינה מתפקדת. זו תפיסה שאינה תורמת בהקשר הקונבנציונלי להבנת התופעה ומזיקה לעיצוב דפוסי ההתמודדות של ישראל עם אתגריה. העובדה שבמזרח התיכון לא ניתן למנוע התפרצותם של עימותים אלימים מעת לעת, אינה מצדיקה הימנעות מאסטרטגיה שהוכיחה את תרומתה המובהקת בצמצום דרמטי של הנזקים החמורים ביותר של העימותים הללו. גישה פורייה יותר, אנליטית ואופרטיבית, מניחה שגם למדיניות הרתעה מוצלחת וקריטית בתרומתה לביטחון הלאומי יש מגבלות מבניות ומועד תפוגה. ההרתעה הישראלית בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים הצליחה לדחות את המלחמה ככול האפשר ולתת לישראל עשור של רגיעה יקר מופ. בעשור הזה נוצרה התשתית החברתית והכלכלית שחילצה את ישראל ממלכודת "העולם השלישי" ומיסדה את התשתיות והמבנים שאפשרו לה להתפתח מאוחר יותר כמדינה מודרנית מובילה.

על השאלה האם ניתן היה להשיג עשור נוסף של הרתעה ורגיעה ביחסי ישראל-ערב לא ניתן להשיב, וממילא ישראל אינה שחקן מרכזי במענה לשאלה זו. מה שחולל את הפרובוקציות שהוליכו למשבר בקיץ 1967 ואת עצם המשבר שהוביל למלחמה היו המתחים העזים בעולם הערבי בין התנועה המשיחית הנאצרית לבין הגורמים הרדיקליים יותר (בעיקר המשטר הסורי). הדבר העיקרי שדרדר את המשבר למלחמה היה ההימור הבלתי מחושב של נאצר, ששיקף חלק

חשוב באישיותו (חלק אחר אחראי לריסון המחושב של העשור שקדם למלחמה), וכנראה גם התנהלות בלתי אחראית של ברית המועצות. ריסון ישראלי הדוק יותר, או פער יכולות צבאיות מרשים יותר, היה יכול, לכל היותר, להאריך מעט את "חיי המדף" המוגבלים של ההרתעה, אך מנגנון הסיום שלה תקתק בשעון אחר.

## תרומתה של מלחמת ששת הימים

בדיון על לקחי הערבים ממלחמת ששת הימים בתחום ההרתעה ראוי להתמקד בתהליך פוסט-טראומטי מצטבר שעדיין מתנהל בקרבם חצי מאה לאחר האירוע. מיד בעקבות התבוסה במלחמה עוד היו רבים, בעיקר בחוגי הממשל ובאליטות הפוליטיות הנאמנות לו, שסברו כי מדובר בתקלה זמנית, חמורה מאוד בתוצאותיה, אך מוגבלת במשמעויותיה ההיסטוריות, שניתן לתקנה במאמץ צבאי מחודש או בשינוי פוליטי מתבקש. גם אלה שסברו שאין מענה צבאי זמין לעליונותה הצבאית של ישראל הניחו עוד עת ארוכה כי עמדת המיקוח המדינית של הערבים והמוסלמים, בגיבוי סובייטי מסיבי בסביבה בין-לאומית שבה עולה כוחן של מדינות הקריות "בלתי מזדהות", תגשר על השפל הזמני בעמדת המיקוח של הערבים לבדם מול ישראל ותאפשר להם לשקם את מעמדם. רק מעטים – מבקרי המשטר, משוררים ואנשי רוח אמיצים – זיהו מיד שמדובר בחשיפתו של שבר ציוויליזציוני מתמשך, המחייב חשבון נפש היסטורי.<sup>1</sup>

הניסיון הערבי הראשון להתמודד עם תוצאות מלחמת ששת הימים היה במלחמת ההתשה. כאשר התברר שנשיא ארצות הברית ג'ונסון אינו מתכוון לחזור על שגיאתו הרת הגורל של הנשיא אייזנהאואר ב־1956, שבנתה את מנהיגותו של נאצר בתגובה על מהלכיו האנטי אמריקאיים הרדיקליים, פתחה מצרים במלחמה שנועדה לכפות על ארצות הברית שינוי עמוק במדיניותה. נאצר ידע שאין למצרים סיכוי לאלץ את ישראל לסגת מהישגיה בדרך צבאית ובלא תמורה פוליטית. בצל הכישלון הצבאי חתר נאצר לגרור את ברית המועצות למעורבות ישירה, שתציב

1 נאצר עצמו התווה את הנתיב האפולוגטי שהציג את התבוסה כנסיגה זמנית. מוחמד חסנין הייכל היה הבולט בקרב אלה שהניחו שהנכסים הפוליטיים והכלכליים של הערבים וחולשותיה המובנות של ישראל יכריעו בסופו של חשבון את המאבק. דיון נרחב, מעמיק ומתועד של מגוון התגובות מופיע בספרו של יהושפט הרכבי **לקח הערבים מתבוסתם** (עם עובד, 1969). המעניין שבהן מקרב השמאל המהפכני הערבי לקוח מספרו של הפילוסוף הסורי צאדק ג'אלאל אל-עט'ם (שם, עמ' 71–114). הביטוי המובהק ביותר של אלה שהכירו בעומקו הציוויליזציוני של השבר הוא מפרי עטו של המשורר הסורי נאזר קבאני שכתב, בין היתר: "...סוד אסוננו / כי צריחתנו גדולה מקולנו / וחרבנו ארוכה מקומתנו / קיצורו של דבר: לבשנו קליפת הציוויליזציה / אבל הרוח שייכת לתקופת הבערות (הג'אהליה) / ... / לא נכנסו היהודים דרך גבולותינו / כי אם... הסתננו כנמלים... דרך פגמינו / חמשת אלפים שנה / אנו שרויים במנהרה / זקנינו ארוכים / מטבעותינו בלתי ידועות / עיננו מקלט לזבובים / ... ננסינו אנו הופכים לגיבורים / ואת אצילינו הופכים לשפלים (שם, עמ' 211–212).

את ארצות הברית בפני ברירה בלתי נסבלת בין האפשרות שהכוחות הסובייטיים יכריעו את המלחמה נגד ישראל, לבין מעורבות אמריקאית מקבילה המסתכנת בעימות בין-גושי. נחישותם של הנשיא ניקסון וראש הממשלה גולדה מאיר סייעה את מלחמת ההתשה בלא הישג מדיני למצרים ולברית המועצות, ועוד יותר מכך – בחורבן עמוק במצרים ובמותו של נאצר משברון לב.

הניסיון השני, במלחמת יום הכיפורים, היה מורכב יותר בתוצאותיו, אך המסר האסטרטגי היה מובהק מאי-פעם. תוצאותיה המיידיות של מלחמה זאת – ההישגים הבלתי צפויים של החציה המצרית את התעלה, הלחצים האמריקאיים שמנעו מימוש מלא של ההצלחה הצבאית של ישראל בתום הקרבות, ההישגים הכלכליים, המדיניים והתודעתיים של הערבים בעקבות משבר האנרגיה, הבידוד הבין-לאומי של ישראל, הדכדוך ואובדן הביטחון העצמי בחברה הישראלית – פגעו קשות במעמדה של ישראל. אלא שהתמונה האסטרטגית בטווח ההיסטורי הקובע שונה מן היסוד. נשיא מצרים סאדאת הצליח במהלך הפתיחה אך ורק משום שהשלים עם עליונותה האסטרטגית הבלתי מעורערת של ישראל והיה מוכן למעשה לקבל את התכתיב האמריקאי בדבר שינוי אוריינטציה במאבק הבין-גושי, כתנאי מוקדם להתגייסות אמריקאית להוצאת ישראל מסיני. הוא ידע שרק קסינג'ר יכול להצילו מפני הכרעה צבאית משפילה של הצבא המצרי בידי ישראל. הוא גם הבין שארצות הברית לא תנסה לסלק את ישראל מרמת הגולן, מהגדה המערבית ומירושלים ותתנה נסיגה כוללת מסיני בתמורה פוליטית שמצרים סירבה עד אותה עת להעניק. סאדאת לא שקל, אמנם, לפני המלחמה חוזה שלום המסיים את הסכסוך הישראלי-מצרי, כפי שהציע ארבע שנים אחריה,<sup>2</sup> אך העובדה שהגיע לכך כעבור זמן קצר נגזרת מן ההיגיון הפנימי של מהלכיו.

2 סאדאת אמנם דיבר כבר בשנת 1971 על "הסכם שלום עם ישראל", אך תיאר בדבריו מהות של אי-לוחמה, ואף את זו התנה בנסיגה מכול השטחים שנכבשו ב-1967 ובמימוש הזכויות הלאומיות (להבדיל מן ההומניטריות) של הפלסטינים. סאדאת הדגיש (למשל בנאומו במועצת האומה המצרית, 2 ביוני 1971) כי "הכיבוש הציוני" לא יבוא לקיצו גם בתנאים אלה, מכיוון שמדובר במלחמת צלבנים חדשה, שתימשך בדורות הבאים. בשיחות שקיים קסינג'ר בפברואר 1973 עם יועצו של סאדאת לביטחון לאומי חאפז' איסמאעיל, הציע נשיא מצרים "מצב של שלום" תמורת סילוק ישראל מסיני בלחץ אמריקאי, וזאת כראשית תהליך שיושלם עם פתרון בעיית הפליטים. קסינג'ר סיכם את שיחותיו אלו בדיעבד: "לו יכולתי באמצע 1973 להבטיח לו את גבולות 1967 בלא שייאלץ לעשות שלום, היה מקבל זאת באירצון, כפי שאמר לי מאוחר יותר, מכיוון שהדבר לא היה תורם לכבודה של מצרים" [הדגש שלי]. גם אחרי מלחמת 1973 הוסיף סאדאת להציע הרבה פחות ממה שהסכים לו בסוף אותו עשור. הוא הציע סיום מצב המלחמה תמורת חזרת כל האדמה הערבית והשבת זכויותיו של העם הפלסטיני, והסביר שחוזה שלום יידון בדורות הבאים (ראו, למשל, **אלי-אהראם**, 23 באפריל 1974). אף שהדגיש את המאבק המדיני, הזכיר סאדאת שוב ושוב את האפשרות לשוב אל הפתרון הצבאי (ראו, למשל, סימז"ת, 3 בפברואר 1976). בניגוד למתכונת אליה חתר סאדאת לפני המלחמה, חוזה השלום ב-1979 הושג במשא

מה שקובע בסופו של חשבון הוא שישראל קיבלה עשר שנים לאחר מלחמת ששת הימים את התמורה האסטרטגית העיקרית שהיראליסט האופטימי ביותר בירושלים יכול היה לצפות לה. שלום עם העולם הערבי כולו היה ונותר הזיה מלבבת, אך הדבר שהושג היה חילוף אבן הראשה מן היכולת לאיים על הקיום הישראלי – הסדר נפרד עם מצרים שהוציא אותה ממעגל המלחמה, בתמורה לנסיגה מסיני בלבד ופירוז חצי-האי כביטוח משנה. החלפת החסות הסובייטית המעודדת מלחמה בחסות אמריקאית המונעת אותה, מייצבת את המערכת כולה. ישראל, כמו מצרים, לא יכלה להתמיד בעימות צבאי מתמשך בעצימות גבוהה עם מצרים בעלות לאומית נסבלת, אך הצליחה לעמוד בו עד שליבת התנאים שלה התקבלה במלואה.

בהקשר כולל זה ראוי לבחון גם את שאלת ההרתעה במלחמת יום הכיפורים. גם כאן אפשר להיתפס לטיעון המציג את עצם פריצת המלחמה כעדות לכישלון ההרתעה. אלא שנקודת המוצא של אסטרטגיית סאדאת, שהתבססה על אימוץ האפוטורופסות האמריקאית, וממילא על נטישת הדרך של מלחמות עתידיות עם ישראל, הייתה שלא ניתן להתמיד במלחמה נגד ישראל או למצוא מענה לעליונות האסטרטגית שהפגינה כבר ב־1967. הוא ידע שישראל תתאושש במהרה גם אחרי הצלחה מצרית וסורית ראשונית וכי רק ארצות הברית מסוגלת להצילו מתבוסה משפילה. ההכרה בדבר העליונות האסטרטגית של ישראל היא ליבת ההרתעה הישראלית, ורק על אדניה ניתן היה לפתוח ולקיים את העידן שהביא לשלום נפרד עם מצרים בימי סאדאת, לשימורו יותר משנות דור בימי מובארכ, לשותפות האסטרטגית הנוכחית עם מצרים של א־סיסי ולתמורה היסודית במעמדה של ישראל באזור.

## המאפיינים החדשים של העימות וההרתעה

דיון הממוקד בממדים הצבאיים של ההרתעה עלול להחמיץ את רובד המעמקים החשוב הרבה יותר. ההכרה הערבית בחומרתו של השבר הצטברה בהדרגה, כאשר התברר שהתבוסה במלחמות עם ישראל שיקפה את כישלונה רב השנים של החברה הערבית להתמודד עם העולם המודרני. התנועה המשיחית של נאצר, שהזניקה בשנות החמישים של המאה העשרים את הערבים לפסגות של תקווה, היא זו שדרדרה אותם עשור לאחר מכן לתהומות של ייאוש. כבר בימיו של נאצר חשף הכישלון המתמשך להתמודד עם הישגיה של ישראל את עמדת המיקוח הנחותה של הערבים, למרות משאביהם הפוליטיים והכלכליים. יורשו של נאצר, סאדאת,

ומתן ולא כהסדר כפוי בלחץ אמריקאי, עמד על רגליו שלו בלא תלות בגורל רמת הגולן, הגדה המערבית או ירושלים ועסק בשאלת 1967 בלי לפתוח את ה"תיק" של 1948, לרבות שאלת "זכות השיבה".

הבין שמצרים עמדה על סף קריסה, מכיוון שנאלצה לשעבד את כל משאביה הדלים למלחמה חסרת תוחלת, וקיבל למעשה מה שנחשב בימי נאצר לתכתיב אמריקאי וישראלי. התקוות המחדשות באמצע שנות השבעים, בעקבות המלחמה ב-1973 ומשבר האנרגיה, התרסקו אף הן בתוך שנים אחדות, וקריסת ברית המועצות הותירה את הרדיקלים בעולם הערבי בלא פטרון מעצמתי. הגדול שבהם, סדאם חוסיין, הופל ונתלה, ומה שנותר מן העולם הערבי התפורר או נכנס למגננה מאז ראשית העשור הנוכחי. המיליונים שאיבדו את בתייהם ומחייתם מנסים לנוס ממנו, לאחר שאיבדו תקווה שהדור הבא בעולם הערבי יזכה לחיים טובים יותר. ההרתעה הצבאית של ישראל – העליונות הבלתי מעורערת של צבאה המודרני ומעמדה המוביל בטכנולוגיה העילית – אינה עוד העיקר. ההרתעה האסטרטגית מפני עימות המסכן את קיומה של מדינת ישראל מוסדה באופן נחרץ, מכיוון שגם הרדיקלים הערבים מבינים שחברתם המפגרת מבחינת יכולתה להתמודד עם אתגרי המאה ה-21 אינה מסוגלת להכריע אויב מתקדם שצבאו נשען על חברה מודרנית. לכאורה, מסקנה זו אמורה לפוגג בהדרגה את העימות והאיום: אם אין סיכוי לנצח מעמדת מיקוח חלשה ונחלשת מול אויב עדיף, מתקיימת לכאורה הרתעה מושלמת, שהרי המלחמה רק תוליד לתבוסה ולסבל חסר טעם ותכלית. אלא שניתוח כזה מניח שמדובר בסכסוך על נכסים בין יריבים המחשבים את צעדיהם בלא מרכיב תרבותי ופסיכו-פוליטי רב עוצמה. אלה אינם פני הדברים במזרח התיכון ובנושא ישראל.

הניגוד המשפיל בין כישלוננו ההיסטורי של הפרויקט הלאומי הערבי לבין המודעות העמוקה לסיפור ההצלחה של היהודים מעצים בקרב הרדיקלים הערבים את המוטיבציה להתמיד במאבק נגד ישראל לא פחות ממה שהוא מחזק את ההרתעה נגד מלחמה חסרת סיכוי נגדה. שאלת המפתח היא יכולתם של הרדיקלים לגייס את תמיכתו של "הרחוב הערבי", ובעיקר את תמיכת חלקי המשכילים ובעלי המודעות הפוליטית. המוטיבציה של אותם רדיקלים ותומכיהם משלבת שלושה רכיבים: הראשון הוא תחושת עוול עמוקה נגד מי שנתפס כגוזל זר ואכזר של זכויות הערבים בארצם; השני הוא קנאה עמוקה במי שהצליח במקום שבו נכשלו הערבים הראויים להצלחה; השלישי הוא סיפוק חולני מן היכולת להכאיב למושא הקנאה. לשיטתם של רדיקלים אלה, המתח בין המוטיבציה לבין ההרתעה נפתר באמצעות שיטות מאבק חדשות, המבטיחות להם אפשרות להכאיב, מבלי שכוחם העדיף של היהודים יוכל לבוא לידי ביטוי.

תנאי מוקדם להצלחת מאבק זה הוא הוצאת המלחמה משדה הקרב המודרני, שבו מובטחת מראש תבוסתם של הגורמים הערבים הנלחמים בישראל. בעיניהם של אותם גורמים, ישראל היא חברה חלשה בעלת צבא חזק. הצלחת ההרתעה הישראלית מול הצבאות הסדירים הוציאה למעשה את מדינות ערב מן המאבק

הצבאי הישיר והעבירה את המלחמה לשחקנים תת־מדינתיים הנסמכים על דוקטרינה אחרת. שיטת המאבק של אותם שחקנים חותרת לעקוף את הצבא ומופנית ישירות אל ריכוזי האוכלוסייה היהודית. אמצעי המאבק ובסיסי הפעולה שלהם נבחרים באופן שנועד לכפות על ישראל בחירה בלתי נסבלת בין חסינות לפוגעים באזרחיה היהודים לבין פגיעה נרחבת באוכלוסייה אזרחית ערבית. הנשק העיקרי במלחמה הזו הוא תרבותי, ומתכונתה מכוונת נגד חברה הנתפסת כחלשה משום שהיא מקדשת את החיים. המלחמה עצמה מופעלת בידי רדיקלים המתגאים בקביעה שחברתם אדישה לפגיעה בחיי בניה במהלך המאבק על זכויותיהם.

האסטרטגיה של אותם גורמים ערביים רדיקליים מציבה טילים, לוחמים ומפקדות בתוך בתי ספר, בתי חולים, מסגדים ובתים פרטיים, או בסמיכות בלתי אמצעית להם, ומתבססת על ההנחה שישראל רוצה להימנע מפגיעה בחיי ילדים ואזרחים ערבים. אותם גורמים רדיקליים מניחים שישראל נרתעת מצעדים כאלה יותר מאשר הוריהם ובני עמם, המנהיגים את המאבק של חזבאללה וחמאס, משתתפים בו באופן פעיל או שואבים סיפוק מיכולתם לפגוע ביהודים. הגורמים הרדיקליים בונים את האסטרטגיה הזו גם על ההנחה כי אליטות ליברליות בתחום התקשורת, האקדמיה והאמנות באירופה וגם בארצות הברית (וחוגים זניחים אך קולניים בישראל עצמה) יתקוממו כל כך על הפגיעה הבלתי מכוונת של ישראל באזרחים ערבים, עד שיתעלמו מן הצורך למצוא מענה לפגיעה המכוונת באזרחים יהודים. בעקבות הצלחותיהם המרשימות בתקשורת ובקמפוסים האוניברסיטאיים, מניחים הגורמים הערביים הנוקטים דרך זו כי ה"התקוממות" תזין מסע של דה־לגיטימציה נגד ישראל, וזאת למרות שצה"ל פועל יותר מכול צבא בהווה ובהיסטוריה כדי לצמצם את הפגיעה בבלתי מעורבים, אף שהמלחמה נגדו מתנהלת מקרבם.

הרתעה נגד סוג כזה של מלחמה הינה מורכבת לאין שיעור ממה שנדרש בעידן הקודם. שדה הקרב משתרע בליבה של החברה הישראלית, מכיוון שלשם מכוונים אויביה את נשקם. מעצבי האסטרטגיה בירושלים נדרשים, קודם לכול שיקול אחר, להוכיח לציבור בישראל כי מצאו מתכונת שתשלב הגנה נחרצת ובלתי מתפשרת על המדינה, על אזרחיה ועל האינטרסים החיוניים שלהם, עם מאמץ עליון לשמור על ערכי החברה הפתוחה. הם נדרשים להוכיח שניתן לעשות זאת גם במלחמה עם אויב הנוהג באופן ברברי, וזאת תוך צמצום פגיעה בבלתי מעורבים ככול הניתן. העובדה שהזרם המרכזי של החברה הישראלית משוכנע שהשילוב הזה מתקיים בעיקרו (ועוסק באינטנסיביות בדיון ציבורי בריא על האיזון בין מרכיביו בתנאים משתנים), היא תנאי הכרחי לחוסן הלאומי שהיא מפגינה. חוסן זה מתבטא בכושר המוכח של הציבור להתאושש במהירות אחרי כל מלחמה ולבטא בדבריו ובהתנהגותו מידה של אופטימיות חריגה גם בחברות פתוחות שלוות, למרות ההכרה שהמלחמה הבאה ניצבת בפתח והשלום אינו צפוי.

החוסן של החברה הישראלית, כאשר ניתן לקיים ולהפגין אותו לאורך זמן, הוא הוא עיקרה של ההרתעה במאבק עם מתכונתה החדשה של המלחמה. ההרתעה היא תהליך מצטבר. עימותים חוזרים ונשנים הכרוכים בסבל רב לגורמים הרדיקליים בעולם הערבי יצמצמו במידת מה את המוטיבציה שלהם להילחם, אך רק בתנאי שאינם מניבים להם הישגים. כרסום החוסן הפנימי בישראל הוא ההישג הנחשק ביותר של אויביה. כרסום כזה מרפה את ידיה של המנהיגות הלאומית ופותח את הדלת ללחצים בין-לאומיים.

כמו במלחמה הקונבנציונלית, ואף ביתר שאת, ההרתעה במתכונת החדשה היא זמנית ומותנית. בלעדיה לא ניתן לקיים אורח חיים נסבל, מכיוון שגם מלחמת טרור מתמדת בעצימות גבוהה (למשל טילים של חזבאללה או פיגועי התאבדות של פלסטינים בערי ישראל) משבשת מן היסוד את המפעל הקונסטרוקטיבי של המדינה היהודית. ישראל הצליחה בעשרות השנים האחרונות לרווח בין המלחמות האלו ולמנוע את הנזק העיקרי שהיו יכולות לגרום לה. היא עשתה זאת בעיקר באמצעות מכות נגד מחושבות ונמרצות שיצרו הרתעה.

## סיכום

ראוי לסכם דיון זה באזכורה של עובדה ידועה, שאינה זוכה אף לשמץ ממידת ההכרה שהיא ראויה לה בהקשר הנדון כאן: מאז מלחמת ששת הימים ישראל מתחזקת, פורחת ומשגשגת בכול עשור לעומת העשור שקדם לו, למרות הסביבה העוינת והתוכחה הבינלאומית. אויביה הפעילים מקרב הערבים חיים בסבל מתמשך ומעמיק, ולעתים קרובות אף מודים בכישלונם ההיסטורי, עוסקים בתירוצו ומנסים להיחלץ ממנו באופן שלמעשה מבטיח את התמדתו. למרות שגיאאות והחמצות בלתי נמנעות, מדיניות ההרתעה של ישראל התאימה את עצמה לאתגרים המשתנים ואפשרה מימוש עיקר יעדיה הלאומיים.